

Simon Zsolt (1981) PhD, régész, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Assziriológiai és Hettitológiai Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a hettitológia és az indogermanisztika. 2014-ben Akadémiai Ifjúsági Díjban és Junior Prima Díjban (tudomány kategória) részesült.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Hattuša végnapjai – avagy hogyan lesz egy fővárosból falu? (2014/1).

A nagy hettita járvány

Simon Zsolt

AKr. e. 14. században uralkodó I. Šuppiluliuma hettita nagykirály korának egyik legnagyobb uralkodója volt. Uralkodása vége felé mégis szokatlanul nehéz helyzetbe került, amikor arról kellett döntenie, hogy eleget tegyen-e az egyiptomi kérésnek, és elküldje-e egyik fiát a fáraók trónjára. Hosszas tárgyalások után végül engedett a kérésnek. Ám ezzel nemcsak fia sorsát pecsételte meg (akit az ellenlábás egyiptomi frakció megöletett), hanem számos alattvalójának a sorsát is: döntése ugyanis a hettita történelem leg súlyosabb járványához vezetett.

A járvány

A járványt illetően a forrásunk II. Muršili hettita nagykirály, I. Šuppiluliuma fiának és második utódának öt ún. pestisimája, amelyet a főistenekhez, az Arinnai Napistennőhöz (CTH 376.A; 378.III, az ún. Harmadik Pestisima) és Hatti Viharistenéhez (CTH 378.II, az ún. Második Pestisima), valamint az istenek összességéhez (CTH 378.I, az ún. Első Pestisima; CTH 378.IV, az ún. Negyedik Pestisima, és CTH 379, az ún. Ötödik Pestisima) intézett.¹ Ezek tárgya a járvány által előidézett pusztulás, II. Muršili vizsgálódásai a kiváltó okot illetően, s természetesen az a kérés, hogy a katasztrófa minél előbb véget érjen. Az imákból a következő eseménysor rajzolódik ki:

Amikor I. Šuppiluliuma hírért vette, hogy az Egyiptomba küldött fiát megölték, parancsot adott az észak-levantei egyiptomi vazallusok megtámadására. A hettita sejjel sem e kicsiny államok, sem az egyiptomi helyőrségek nem voltak egy súlycsoportban, így a hettiták egy alapos dúlás után térhettek vissza, számtalan hadifogollyal.

Csak hogy a hadifoglyok között járvány tört ki, amely elszabadult a Hettita Birodalomban (2. ima, §5 és feltétőleg §9), s melynek feltehetően maga a nagykirály, I. Šuppiluliuma és rövid ideig uralkodó utóda, II. Arnuwanda is áldozatul esett. A járvány II. Muršili állítása alapján legalább húsz évig dühöngött, ám uralkodása alatt véget kellett érnie, mert utódai már nem említik meg.

Az sajnos nem világos, milyen betegségről van szó. A hettita szöveg nem nevezi nevén a betegséget, ugyanis a hettita szövegek a járványok esetén egyszerűen a *henkan-* „(nem természetes) halál, (halálos) járvány” szót használják. Ezért, s mivel forrásaink nem említik a tüneteket, a betegség gyakorlatilag azonosíthatatlan, vagyis a szakirodalomban elterjedt „pestis” megjelölés szigorúan konvencionális.² A hettita filológusok közül azon kevesen, akik mégis megpróbálkoztak a betegség azonosításával, a magas fertőződési ráta és a hosszú időtartam miatt a bubópestist javasolták.³ Ezzel szemben egy természettudós úgy vélekedik, hogy a rövid lefolyású járványokat okozó bubópestissel szemben a harmincöt-negyven éven át tartó betegség, mely embereket és állatokat egyaránt megtámadott, lázat, rokkantságot és halált okozott, s melyet samarak, illetve hajózó rágcsálók terjesztettek el, a *Francisella tularensis*-re, a nyúlpestist okozó baktériumra utal. A hettita szövegek adatai (a térdek emlegetése, gyengeség és belső égés érzete) szintén ezt támasztják alá, akárcsak az, hogy a

járvány elsősorban a városokban pusztított, mivel vidéken az állatok közelsége miatt az emberek immunisabbak erre a betegségre.⁴

Azon lehet vitatkozni, hogy a hűsz (és nem harmincöt-negyen) év a nyúlpestishez, vagy a bubópestishez illik-e jobban (a számhoz lásd még lentebb; feltehetően csak annyit jelent, hogy „nagyon sok”). Azonban azon nem, hogy a fentebbi vélemezett tüneteket a hettita szövegek egyszerűen nem említik (mint ahogy általában semmilyen tünetet sem), a szerző kifejezett állítása ellenére sem:⁵ mindez csak a hettita szövegek félreértelmezésén alapszik. A szerző ugyanis úgy véli: II. Muršili arzawai hadjáratainak azon eseménye, hogy Apaša városára lesújtott a mennykő, és ez az uralkodót térdre kényszerítette, aki megbetegedett (*Tízéves Évkönyvek* 46–53), voltaképp a pestis metaforikus leírása. Erre azonban csak annyi a bizonyítéka, hogy végtelenül kicsi annak az esélye, hogy egy embert egy villám a térdén sújt – ám a szöveg nem ezt állítja. Arra sincsen semmi bizonyíték, hogy rágsálók vagy szamarak terjesztették volna el azt a betegséget, amelybe a foglyok belebetegedtek. A szövegek azt is egyértelművé teszik, hogy a falusi földművesek is áldozatul estek (CTH 376.A §6).⁶ A nyúlpestis-magyarázat tehát még a bubópestises értelmezésnél is gyengébb lábakon áll.

Végezetül megjegyzendő: a járvány mérete arra is indított egyes kutatókat, hogy történeti következtéseket vonjanak le belőle. Egyikük például abban látta a hettita törzsterületeken végbemenő nyelvi változás (a hettita–luvi nyelvváltás) okát, hogy a járvány miatt elnéptelenedett területeket luvai nyelvűekkel népesítették volna be a hettiták.⁷ Ám, amint erre már figyelemztettek, voltaképpen nem ismerjük az áldozatoknak a teljes népességhez viszonyított arányát (arról nem is beszélve: egyáltalán nincs bizonyítva, hogy a betelepítettek luvai nyelvűek lettek volna).⁸ Azt is tudjuk ugyanakkor, hogy a kétnyelvűség ekkorra már létrejött, és a betelepített népesség amúgy sem volt olyan nagyszámú,⁹ így a járvány okaként nem, legfeljebb a már megindult folyamatok további felerősítésében játszhatott szerepet.

A hettita percepció: az istenek büntetése

Érthető okokból a hettita nagykirályt meglehetősen foglalkoztatta, miért is tört ki a járvány. A bevett szokás szerint a hettiták ilyenkor orákulumokhoz fordultak, s a feltett kérdésekre igen/nem válaszokat kapva haladtak előre a megfejtésben. II. Muršili legalább három alkalommal idézett kérdést az orákulumokhoz, és mindhárom alkalommal különböző válaszokat kapott – így persze aligha meglepő, hogy többször is rákérdezett. A három külfönféle válasz alapja azonban egy és azonos volt: a járvány az istenek büntetése, amely a konvencionális hettita (és nem csak hettita) válasz a nehézségekre.

Kifejezetten érdekes az isteni büntetés három külfönféle indoklása: (1) II. Muršili apja trónbitorló volt, mert megdöntötte a törvényes uralkodót (1. pestisima; ez egyébként igaz); (2) az apja szerződészegő, mert megszegte az egyiptomiakkal kötött békeszerződést, az ún. Kuruštama-szerződést (2. pestisima, §4–6 – ez tipikusan véleményes kérdés);¹⁰ (3) s végül elhanyagolták Māla isten (az Eufrátesz) kultuszát (2. pestisima, §3 és §6 – erről nem tudhatjuk, hogy igaz-e). Az indoklások

tehát rámutatnak arra, hogy – ismételtén más, premodern kultúrák gondolkodásához hasonlatosan – a hettitáknál is feleltek az utódok őseik (vélemezett) bűneiért, amint ezt az egyik ima szó szerint meg is fogalmazza (2. pestisima, §8).

A válaszok sorrendiségét nem ismerjük, pedig igen érdekes lenne.¹¹ Tekintve azonban egyrészt, hogy arról az uralkodóról van szó, aki a családi belháborúban „véletlenül” olyan választ kapott az orákulumtól, hogy felesége haláláért épp a politikai ellenlábás mostohaanyja a felelős, akit ezért hivatalaitól meg kell fosztani és ki kell végezni (ezt végül az uralkodó száműzetésre változtatta); másrészt mert a valódi „vádponatok” tényszerűen helytállóak (vagy annak tűnnek), nem lenne meglepő, ha II. Muršili addig faggatta volna az orákulumokat, ameddig azt a politikailag kevésbé kényes és sokkal jobban eladható választ nem kapta, hogy az amúgy sem túlzottan jelentős Māla isten haragja az ok. Ez azonban lehet, hogy már a mi, modern értelmezésünk – és ezzel meg is érkezünk a pestis és a pestisimák modern intepretációjához.

A modern percepció: legitimációs öngazolás

A mai történészek egy jellemző csoportja már nem is modern, hanem posztmodern. Világukban nincsenek történeti források, csak konstrukciók, ahol nem az a kérdés, hogy mit állít a forrás, hanem hogy miért, s mivel oka van annak, hogy ezt állítja, a forrás állítása máris értéktelen történetileg. Az efféle dekonstruktív megközelítések kifejezetten szenvedélyes vitákat szültek és szülnek a hettitológiában.¹² E megközelítések egyik vezéralakja, Jörg Klinger, a neves berlini hettitológus a szóban forgó járvány témáját is körüljárta, és számos kritikai észrevételt tett. Elsősorban a járvány méretét kérdőjelezte meg, és úgy vélekedett, a járvány ügyét Muršili csak legitimációs problémáinak igazolására használta fel.¹³

Klinger először arra hívta fel a figyelmet, hogy efféle járványok nem nagyon terjedhettek el Anatóliában, mivel a településsűrűség alacsony volt, a gócpontok (vagyis a nagy központok) egymástól elszigeteltek voltak, és kevés, a települések között közlekedő emberrel lehet számolni.¹⁴ Míg az első és a harmadik észrevétel valószínűleg helytálló (a hivatalnokok és a kereskedők minden bizonnyal nem voltak elegendőek a járványok terjedéséhez), a gócpontok, legalábbis a hettita törzsterületen, nagyjából egy, legfeljebb kétnapi járóföldre feküdtek egymástól (gondoljunk Alacahöyük, Hattuša/Boğazkale és Uşaklı Höyük távolságára).¹⁵ Ez ugyan kedvezhetett a járványok terjedésének, kétséges azonban, hogy egy ilyen hatalmas járványhoz is elegendő-e. Valószínűleg azonban itt teljesen más esettel állunk szemben: tudjuk, hogy a járvány a behurcolt foglyok között tört ki. A hettiták viszont a behurcolt foglyokat szokás szerint a templomoknak és a hivatalnokoknak adták át munkaerő gyanánt az egész birodalomban.¹⁶ Ez tökéletes alapot nyújt egy járvány széleskörű elterjedéséhez. Teljesen más jellege volt tehát, mint a seregekben kitört vagy a lokális jellegű járványoknak, melyeket jól ismerünk a hettita írásbeliségből.¹⁷ Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a megfertőződés és a betegségek terjedésének területén a hettiták nem voltak teljesen tudatlanok. Épp II. Muršili egy másik ügyéből kifolyólag tudjuk, hogy a beteg személy által érintett tárgyakat a hettiták elvitték és elégették.¹⁸ Amikor tehát II. Muršili a be-

hurcolt foglyokat okolja a járványért, valószínűleg átlátta, mi is történt pontosan.

Klinger hangsúlyozza továbbá, hogy a „húsz év” megjelölés nem vehető szó szerint, mivel sem I. Šuppiluliuma fentebb említett hadjárata, sem az utána következő uralkodási éveinek száma, sem közvetlen utódja, II. Arnuwanda uralkodásának hossza nem ismeretes.¹⁹ Mindez teljességgel helytálló, figyelemre méltó ugyanakkor a következetes megjelölés (hiszen több szövegben is húsz, és csakis húsz év szerepel: 1. pestisima, §2; 2. pestisima, §1; 3. pestisima, §1), továbbá, hogy a „húsz” nem tartozik a hettiták által toposzszerűen használt számok közé (melyek közé eddig a három, a hét, a nyolc és a kilenc sorolható).²⁰ Tegyük azonban hozzá, hogy természetesen nem zárható ki, hogy a „húsz” itt egyszerűen „sok” jelentésben szerepel. Klinger azt is állítja, hogy az apja regnálásának korára történő datálás szemben áll azzal, ahogy apja uralkodását a növekvés periódusának állítja be II. Muršili²¹ – pedig ebben semmi ellentmondás nincs, ha azt feltételezzük (amint általánosan szokás is), hogy a járvány apja uralma végén tört ki.

Klinger ugyanakkor egy lépéssel továbbmegy, és azt állítja, negyedik imájában II. Muršili a nagyapja, III. Tudhaliya idejére helyezi a járvány kitörését (4. pestisima, §3),²² ami teljesen megkérdőjelezné a járvány időtartamát és a kiváltó okát. Csakhogy ez az ima is I. Šuppiluliuma Egyiptom elleni hadjáratával magyarázza a járvány kitörését (§5), vagyis II. Muršili egyértelműen két különböző járványról beszél. Ráadásul utalni kell arra is, hogy a felhasznált hettita szó, mint fentebb láttuk, „(nem természetes) halál”-t is jelenthet, és mivel az előző mondat éppen arról szól, miképpen dúlta az ellenség Hatti területeit, a szó itt egyszerűen a háborús veszteségekre is vonatkozhat. Eleinte ezt így is fordították, csak újabban fordítják „pestis”-ként,²³ amely Klinger szerint a rákövetkező sorok toposzai miatt (az isteneknek nincsenek többé templomaik, rítusaikat nem hajtják végre, mert már nincs, aki végrehajtsa) találóbb, mivel ezek a pestisimákból ismeretesek – noha az ellenség dülására éppúgy alkalmazhatóak.

Végezetül Klinger egy nagyon fontos megfigyelést tesz: a járvány leírására használt képek (elnéptelenedett területek, elmaradó áldozatok) szövegszerűen kimutathatóan toposzok,

melyek még jóval uralkodása előtt keletkeztek, vagyis II. Muršili tudatosan irodalmi toposzokat használt fel.²⁴ Klinger ebből rögtön azt a következtetést vonja le, hogy így a szöveg történetisége megkérdőjelezhető, és II. Muršili számára nem a járvány, hanem illegitim uralma a probléma, amely abból fakadt volna, hogy apja a törvényes uralkodót, Tudhaliyát megdöntve került a trónra, II. Muršili pedig minden ideológiai eszközzel e csorba kiköszörülésére törekedett volna.²⁵

A járvány toposzszerű leírásából azonban még nem következik, hogy ne lenne történeti: éppenhogy történetisége mellett szólnak a hettita források logikus képpé összeálló utalásai (a betegség a foglyok elosztásának rendszere miatt az egész birodalomban szétterjed, és mivel új, „külföldi” betegségről van szó, sokáig dúl a járvány), és nem utolsósorban az, hogy az uralkodó őt imát is szentelt a kérdésnek, valamint számos orákulumot faggatott. II. Muršili tehát vagy kiváló írói vénával rendelkezett, vagy valós eseményekkel állunk szemben. Ráadásul az imaszövegek semmilyen formában nem támasztják alá Klinger legitimációs fejtegetéseit, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem ez a tárgyuk, hanem a járvány okának megállapítása (lásd fent), és a kérés az istenekhez, hogy csillapítsák a járványt. Arról nem is beszélve, hogy imák aligha segítettek volna az uralkodót a hettita elittel és a vazallusokkal szemben legitimációs problémái megoldásában. Elég jól ismerjük II. Muršili trónra lépésének körülményeit, és azokból az derül ki, hogy ellenfeleinek nem legitimációjával, hanem ifjú és tapasztalatlan mivoltával akadt problémája. Rátermettségét azonban nem imákkal, hanem ellenfelei legyőzésével bizonyította be.

Összefoglalás

Klinger szerint a járványt illetően nem beszélhetünk egyértelmű tényekről.²⁶ A fentiek alapján valójában beszélhetünk, csak éppen azok nem túl számosak, és végeredményben nem mutatnak túl azon, mint amelyek magukban a forrásszövegeinkben szerepelnek. Ám ez még mindig több, mint a téves elméletek a betegség azonosítását, vagy az alaptalan spekulációk a pestisimák célját illetően.

Jegyzetek

- Magyarul ezen imák még nem érhetőek el, fordításuk és kommentálásuk azonban önálló dolgozatot kíván. Legnaprakészebb fordításukhoz lásd Singer 2002, 47–69 (a továbbiakban az ő paragrafus-számozása szerint hivatkozom). Singer idesorol még egy, az Arinnai Napistennőhöz (CTH 376.A), valamint egy, Telipinu istenhez intézett imát is (CTH 377), ám ez utóbbi nem a nagy járványhoz kapcsolódik, hanem, amint a szövegéből és a kolofónból is egyértelműen kiderül, csak egy napi ima, melyben az a kérés is megemlítetik, hogy Telipinu tartsa távol a járványokat. A pestisimák további fordításaihoz és szövegkiadásaihoz (szerzőnként eltérő összeállításban) lásd többek között Goetze 1930; Lebrun 1980, 192–239; Garcia Trabazo 2002, 289–329; Beckman 2003.
- Vö. Klinger 2012, 485.
- Haas 2006, 259. Szintügy Klengel 2002, 48–50, aki viszont 16., ill. 14. századi egyiptomi papyrusokon megemlített szimptomák alapján feltételezi ezt, melyek kapcsolata a hettita járvánnyal, s általában a járvány levantei háttere azonban további vizsgálatokat

- igényel. Itt csak annyit jegyeznék meg, hogy Trevisanato (2007, 1371–1372) történeti és földrajzi rekonstrukciója filológiai szempontból nagyon problematikus, amelyre egy másik alkalommal tervezek visszatérni.
- Trevisanato 2007, 1313. További érvei, hogy a nyúlpestis okozott már járványokat ezen a vidéken, illetve hogy karavánok is terjesztették (ami tipikus módja e betegség terjedésének, és ami szerinte az Amarna-levelezés alapján bizonyítható), csak a már említett önálló vizsgálat keretében tárgyalhatóak.
- A természettudományos folyóiratok e tekintetbeni komolyságát jelzi, hogy a szerző itt mindössze Pritchard 1969 forrásgyűjteményére utalt, bárminemű közvetlenebb adat (például konkrét szöveg vagy szöveghely) megadása nélkül.
- Nem világos, mit ért azon Klinger (2012, 486), hogy a betegség elsősorban a településeken és a városokban pusztított (valószínűleg félreértvén a 4. pestisima §11-t). Hol máshol pusztított volna?
- Van den Hout 2006, 237.

- 8 Yakubovich 2010, 304.
 9 Simon 2008, 23–24; 2010; 2011, 30 (függetlenül az ott közölt számítások helyességétől).
 10 Ehhez a szerződéshez lásd Singer 2004; Simon 2007; Devecchi 2015, 264–265, mind további irodalommal.
 11 A különböző elméletekhez lásd Singer 2002, 48–49; Klinger 2012, 479–480.
 12 Itt elegendő Singer 2013 dolgozatára és a benne található irodalomra utalni.
 13 Klinger 2012, 478–494.
 14 Klinger 2012, 478 Burde 1974, 7 nyomán.
 15 Vö. még Summers 2013, 41–44.
 16 Hoffner 2002.
 17 Példákhoz lásd Singer 2002, 48; Klinger 2012, 485; az óasszír kereskedőtelepek korszakához Çeçen 1995.
 18 Bryce 2002, 168–169.
 19 Klinger 2012, 488, 491.
 20 Vö. Oettinger 2008.
 21 Klinger 2012, 489–490.
 22 Klinger 2012, 488–489, 491.
 23 Vö. Götze 1930, 245, majd Lebrun 1980, 225; Singer 2001, 65; Beckman 2003, 159. Singer 2002, 47 e fordítás alapján szintén szkeptikus azt illetően, hogy valóban az egyiptomi foglyok hozták volna-e be a betegséget.
 24 Klinger 2012, 491–493, irodalommal. Vö. még Singer 2002, 47.
 25 Klinger 2012, 491–494.
 26 Klinger 2012, 491.

Bibliográfia

- Beckman, G. 2003. „Plague Prayers of Muršili II.”: W. Hallo (szerk.): *The Context of Scripture I. Canonical Compositions from the Biblical World*. Leiden–Boston, 156–160.
 Bryce, T. 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford.
 Burde, C. 1974. *Hethitische medizinische Texte*. StBoT 19. Wiesbaden.
 Çeçen, S. 1995. „mütānū in den Kültepe-Texten”: O. Carruba – M. Giorgieri – C. Mora (szerk.): *Atti del II Congresso internazionale di Hittitologia*. StMed 9. Pavia, 101–102.
 Devecchi, E. 2015. *Trattati internazionali ittiti*. Brescia.
 García Trabazo, J. V. 2002. *Textos religiosos hititas. Mitos, plegarias y rituales*. Madrid.
 Götze, A. 1930. Die Pestgebete des Muršiliš. *KIF* 1, 161–251.
 Haas, V. 2006. *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive*. Berlin – New York.
 Hoffner, H. A. 2002. „The Treatment and Long-Term Use of Persons Captured in Battle according to the Mašat-Texts”: K. Aslıhan Yener – H. A. Hoffner (szerk.): *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*. Winona Lake, 61–72.
 van den Hout, T. 2006. „Institutions, Vernaculars, Publics: The Case of Second-Millennium Anatolia”: S. L. Sanders (szerk.): *Margins of Writing, Origins of Cultures*. Chicago, 221–262.
 Klengel, H. 2002. *Hattuschili und Ramses. Hethiter und Ägypter – ihr langer Weg zum Frieden*. Mainz am Rhein.
 Klinger, Jörg 2012. „Krankheit und Krieg im Spannungsfeld zwischen mythischer und realer Katastrophe”: A. Berlejung (szerk.): *Disaster and Relief Management. Katastrophen und ihre Bewältigung*. Tübingen, 471–497.
 Lebrun, R. 1980. *Hymnes et prières hittites*. Louvain-la-Neuve.
 Oettinger, N. 2008. „Zur Zahlensymbolik bei den Hethitern”: *SMEA* 50, 587–595.
 Pritchard, J. B. 1969³. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton.
 Simon Zs. 2007. „Zur Datierung des Kuruštama-Vertrages”: Endreffy K. – Gulyás A. (szerk.): *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists, 31 August – 2 September 2006, Budapest*. Studia Aegyptiaca XVIII. Budapest, 373–385.
 Simon Zs. 2008. „Kétnyelvűség a Hettita Birodalomban”: *Antik Tanulmányok* 52, 11–25.
 Simon Zs. 2010. „A hettita – luvi kétnyelvűség problémái. Szociolingvisztikai és módszertani kérdések az ókori Anatóliában”: É. Kiss K. – Hegedűs A. (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Píliscsaba, 15–32.
 Simon Zs. 2011. *Vorarbeiten zu einer hethitischen Demographie I. Die Einwohnerzahl des hethitischen Reiches anhand der schriftlichen Quellen*. Budapest.
 Singer, I. 2002. *Hittite Prayers*. SBL Writings from the Ancient World 11. Atlanta.
 Singer, I. 2004. „The Kuruštama Treaty Revisited”: D. Groddek – S. Röbke (szerk.): *Šarnikzel. Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02.1894 – 10.01.1986)*. DTH 10. Dresden, 591–607.
 Singer, I. 2013. „Between Skepticism and Credulity: In Defence of Hittite Historiography”: E. Cancik-Kirschbaum – J. Klinger – G. G. W. Müller (szerk.): *Diversity and Standardization. Perspectives on Social and Political Norms in the Ancient Near East*. Berlin, 173–213.
 Summers, G. D. 2013. „East of the Halys: Thoughts on Settlement Patterns and Historical Geography in the Late 2nd Millennium and First Half of the First Millennium B.C.”: H. Bru – G. Labarre (szerk.): *L’Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*. Colloque internationale de Besançon – 26-27 novembre 2010. Besançon, 41–51.
 Trevisanato, S. I. 2007. „The ‘Hittite Plague’, an Epidemic of Tularemia and the First Record of Biological Warfare”: *Medical Hypotheses* 69, 1371–1374.
 Yakubovich, I. 2010. *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Leiden–Boston.